

Մարինե Հարությունյան
 պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ

**ՇՈՒՇԻԻ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
 ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ**

Այսպիսով, XIX դ. առաջին կեսին կարևորվեց Շուշիի դերը, որը կարճ ժամանակամիջոցում դարձավ կովկասյան տարածաշրջանի մշակութային խոշոր կենտրոններից մեկը: Շուշիում մեծ գործունեություն են ծավալել տաղանդավոր գիտնականներ, արվեստի, գրականության, ռազմաքաղաքական, հոգևոր-մշակութային ասպարեզի ականավոր գործիչներ: XIX դ. երկրորդ կեսին Շուշիում հիմնադրվեցին մի շարք բարեգործական ընկերություններ՝ «Ընթերցասիրաց», «Դպրոցասեր հայուհյաց», «Շուշիի մշակութային միություն», «Կովկասի հայոց բարեգործական» (խոսքը վերաբերվում է ընկերության մասնաճյուղին), «Թատերական», «Մարդասիրական», «Դպրոցասիրաց», «Հայուհյաց բարեգործական», «Թանգարանային և հնագիտական», որոնց ջանքերով հիմնադրվեցին և բարեկարգվեցին դպրոցներ, գրադարան-ընթերցարաններ, բարեկամական պարբերական մամուլի հրատարակման գործը: Աջակցություն էին ցույց տրվում նաև քաղաքացիներին, հիվանդներին, հայ գաղթականներին:

Բանալի բառեր՝ թանգարան, ընկերություն, պարբերական, օջախ, դպրոց, գիտնական, գործիչ, գրադարան, մշակույթ, ձեռագրատուն

Марине Арутюнян,
 к.и.н., **Институт истории Национальной
 академии наук РА, научный сотрудник**

**КУЛЬТУРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ОБЩЕСТВ ШУШИ
 ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА**

Таким образом, роль Шуши была подчеркнута в первой половине XIX века, которая за короткое время стала одним из главных культурных центров в Кавказского региона. Талантливые ученые, видные деятели культуры расширили большую деятельность в Шуши. Многочисленные благотворительные организации - "Интеркасират", "Дпроцасер Хаюяц", "Шуши мшакутаин Миутюн" (Культурный Союз Шуши), "Ковкаси Хайоц Барегорцакан" (Кавказское Армянское Благотворительное Общество), "Татеракан" (Театральный), "Мардасиракан" (Гуманный), "Дпроцасирац", "Хнагитакан" (Археологический) были основаны в Шуши во второй половине XIX века. Благодаря их усилиям, были созданы школы, библиотеки и улучшены публикации. Они оказали поддержку голодным, больным людям и беженцам.

Ключевые слова: музей, компания, периодический, дом, школа, ученый, деятель, библиотека, культура, рукопись

Marine Harutyunyan,
 Candidate of Historical Sciences, **Institute of History
 of the National Academy of Sciences of RA, scientific worker**

**THE CULTURAL ACTIVITY OF THE CHARITY SOCIETIES OF SHUSHI
 IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY**

Thus, the role of Shoushi was highlighted in the first half of the XIX century, which became one of the major cultural centers of the Caucasus region in a short time. Talented scientists, prominent figures of the culture expanded great activity in Shushi. A number of charity societies, "Enterkasirac", "Dprotsaser Hajuhjac", "Shushi mshakutain Miutiun" (Cultural Union of Shushi), "Kovkasi Hayoc Baregorcakan" (Caucasian Armenian Charity Society), "Taterakan" (Theatrical), "Mardasirakan" (Humanitarian), "Dprotsasirats", "Hnagitakan" (Archaeological) have been founded in

Shushi in the second half of the XIX century. Thanks to their efforts, schools, libraries were created and improved publishing. They gave their support to the hungry, sick people and the refugees.

Keywords: *Museum, company, periodic, home, school, scientist, figure, library, culture, manuscript*

Հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ու դերն ունի մշակույթը, որում արտահայտվում է նրա ազգային նկարագիրը: Հայկական մշակույթի դերի կարևորությունը ընդգծվում է նաև համաշխարհային մշակույթի հայեցակետից, քանզի հայ ժողովուրդը, պահպանելով իր մշակութային արժեքների ինքնատիպությունն ու եզակիությունը, դրանով իսկ մեծ ավանդ է ներդրել համաշխարհային մշակութային գանձարանում:

XIX դ. երկրորդ կեսին ինքնատիպ ձևերով և տարաբնույթ գաղափարներով է դրսևորվում հայկական մշակույթը: Խնդիրն այն է, որ նոր ժամանակներում հայոց քաղաքական, ազգային ու հասարակական կյանքում տեղի ունեցած էական տեղաշարժերին զուգընթաց՝ երկրամասի ժողովուրդը, հենվելով նախնիների ստեղծած մշակութային արժեքների վրա, կերտեց ժամանակի պահանջներին համահունչ իր մշակույթը: Դրա զարգացման մեջ ներքաշվեցին հայ մտավորականության նոր կարող ուժեր, մի շարք հասարակական կազմակերպություններ որոնք բեղմնավոր գործունեություն ծավալեցին Հայաստանի տարբեր շրջաններում (նաև՝ Արցախում)՝ նպաստելով ժողովրդի հոգևոր վերակենդանացմանն ու վերափոխմանը: Նյութի ուսումնասիրության հիմնական նպատակն է՝ արխիվային, պարբերական մամուլում և գրականությունում զետեղված նյութերի հիման վրա լուսաբանել և արժևորել որոշ բարեգործական ընկերությունների մշակութային ձեռնարկումները:

Հարկ է նշել, որ XIX դ. առաջին կեսին (1820-ական թթ.-ից սկսած) կարևորվեց հատկապես Շուշիի¹ դերը, որն կարճ ժամանակամիջոցում դարձավ արևելահայոց և ողջ կովկասյան տարածաշրջանի մշակութային խոշոր կենտրոններից մեկը: Շուշիում մեծ գործունեություն են ծավալել տաղանդավոր գիտնականներ(տարբեր բնագավառներում), արվեստի, գրականության, ռազմաքաղաքական, հոգևոր-մշակութային ասպարեզի ականավոր գործիչներ²: Հիշատակության արժանի են Բաղդասար մետրոպոլիտ (նաև՝ միտրոպոլիտ) Հասան-Ջալալեանցը, Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանցը, Պետրոս Շանշյանը, Խորեն վարդապետ Ստեփանեն, Համբարձում Առաքելյանը, Նիկողայոս Տեր-Ավետիքյանը, Միսոն Գասպարի Հախումյանը, Տիգրան Նազարյանը, Նիկիտա Խանդավիրյանը, Լևոն Մրգայանը, Հոսան Դավթյանը, Առաքել Առաքելյանը, Աշոտ Հովհաննիսյանը և ուրիշներ: Նրանց գործունեության շնորհիվ երկրամասում ծավալվել է մշակութային շինարարական լայն գործունեություն. վերակառուցվել են բազմաթիվ վանքերի հարուստ ձեռագրատներ, դպրոցներ, բարեգործական ընկերություններ, մշակութային-լուսավորական այլ օջախներ:

Բարեգործական ընկերությունների մշակութային գործունեության մեջ ամփոփվում են դպրոցների, գրադարան-ընթերցարանների բարեկարգմանը, պարբերական մամուլի հրատարակմանը, դասագրքերի տպագրությանն ու տարածմանը, անգրագիտության վերացմանը ուղղված մի շարք լուսավորական այլ ձեռնարկումներ: Աջակցություն էին ցույց տրվում նաև քաղցածներին, հիվանդներին, հայ գաղթականներին: Ճիշտ է, այդ ընկերությունների մի մասը գտնվում էր մեծահարուստ անհատների ազդեցության տակ, սակայն դրանց մեծամասնությունը կազմակերպվում և գործում էին առաջադեմ մտավորականության, հասարակության լայն խավերի նախաձեռնությամբ ու նյութական միջոցներով:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում իրենց բազմաբնույթ մշակութային գործունեությամբ աչքի են ընկնում «Ընթերցասիրաց», «Դպրոցասեր հայուհյաց», «Շուշիի մշակութային միություն», «Կովկասի հայոց բարեգործական» (խոսքը վերաբերվում է ընկերության մասնաճյուղին), «Թատերական», «Մարդասիրական», «Հայուհյաց բարեգործական», «Թանգարանային և հնագիտական» ընկերությունները³:

¹ Շուշի քաղաքի պատմության, նրա տեղադրության, քաղաքի վարչության, բնակչության մասին տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 1, էջ 1-55:

² Նույն տեղում, էջ 31:

³ Մի շարք բարեգործական ընկերություններ հիմնվեցին նաև այլ շրջաններում՝ Ալեքսանդրապոլում՝ «Հառիճի վանքի և հոգևոր դպրոցի» (1850 թ.), «Ընթերցասիրաց» (1862), «Բարենպատակ», (1869 թ.), Նոր Նախիջևանում՝

«Ընթերցասիրաց» ընկերությունը¹ հիմնադրվեց 1858 թ.՝ Շուշիում՝ հայ մտավորականության առաջատար գործիչների՝ Հակոբ Տեր-Մովսիսյանի, Նիկոլայ Աթաբեկյանի, Ստեփանոս Ներսիսյանի, (դասավանդում էին Շուշիի թեմական դպրոցում) և ուրիշների նախաձեռնությամբ: Ընկերության առաջնահերթ նպատակներից մեկն ուղղված է հասարակական գրադարանների բացման խնդրի իրականացմանը: Նրանց ջանքերով 1859 թ. Շուշիում առաջին անգամ բացվեց գրադարան-ընթերցարան, որն կոչվում էր «Հասարակաց մատենադարան Շուշուց հայոց»²: Այս մասին ուագրավ տեղեկություն է հաղորդում Ալեքսանդր Հովակիմյան Շահալիզյանցը: Վերջինս այն կոչելով «Վերածնության թանգարան»՝ իր «Հասարակաց Մատենադարան Շուշի քաղաքում» խորագիրը կրող հոդվածում նշում է. «...ազգասեր եւ ուսումնասեր քաղաքացուց եւ աստիճանաւորաց ձեռնտուութեամբ, եւ 1859-ին բացին Շուշի քաղաքումը ընթերցարան ընդհանուր հասարակութեան համար, ուր տեղ ամեն վիճակի մարդիկ կարող են պարապիլ զանազան ընթերցանութեամբ ՚ի կրթութիւն անձին եւ ՚ի լուսաւորութիւն մտաց...»³: Հոդվածագիրը իր գոհունակությունն է հայտնում ընթերցարանին մեծ ծառայություններ մատուցած Պ. Աստվածատուր Շիխեանցին և Պ. Բաբայ Բաղադուրյանցին⁴: Վերջիններիս կողմից հայերեն և ռուսերեն լեզուներով մեծաքանակ գրքեր են տրամադրվել ընթերցարանին:

Այս ընկերության մասին ուշագրավ հիշատակություն ունի Լեոն (Առաքել Բաբայանյան), ով գրում է. « 1858 թ. վերջերում Շուշի քաղաքում կազմուեց մի մասնաւոր շրջան, որ 1859-ին բաց արաւ Շուշում ընթերցարան և գրադարան: Այդ շրջանը մի ընկերության բոլոր հանգամանքները ունէր. ամեն տարի գրադարան-ընթերցարանի կառավարութեան համար յանձնաժողով էր ընտրում, անդամակցական վճարներ էր ստանում: Նա կոչվում էր «Թանգարան վերածնութեան», նմանուելով, անշուշտ Կ. Պոլսի նոյնանուն հիմնարկութեան⁵(խոսքը վերաբերվում է 1850 թ. բացված «Վերածնութեան թանգարան», «Եղբայրսիրական» «Մտերուպեան» ընկերություններին⁶):...Որքան հայերը մոտենում էին եվրոպական լուսավորությանը, - շարունակում է Լեոն, - այնքան ավելի պարզ էին տեսնում հայ ազգի հետամնացության ամենագլխավոր պատճառը՝ տգիտությունը, և այնքան ավելի հայ հարուստների բարեգործական եռանդը ուղղվում էր դեպի կրթական-դաստիարակչական նպատակը: Այդ եռանդի շնորհիվ էր, որ սկսեց զարգանալ մեր մշակույթը, մեզանում երևացին կանոնավոր կրթական դպրոցներ»⁷:

Ռ. Տեր Գասպարյանը նշելով գրադարան-ընթերցարանի մասին՝ ընդգծում է, որ այն գոյություն է ունեցել մինչև 1867 թ.: Վերջինիս փակվելուց հետո գրադարանի գույքը նվիրվել է Շուշու թեմական դպրոցին⁸: Ընկերության հաջորդ նախաձեռնությունն ուղղված է մշակութային հիմնարկների վերաբացմանը: Նյութական միջոցներ ստանալով քաղաքի և գավառի հայությունից, ինչպես նաև Հայաստանի այլ վայրերից, հայկական գաղթօջախներից, ընկերությունը դրանք տրամադրում էր դպրոցների վերաբացմանը, որոնք նյութական միջոցների անապահովության պատճառով փակվել էին, ինչպես նաև չքավոր աշակերտությանը, տպագրական-հրատարակչական գործի բարելավմանը, նպաստում դասագրքերի տպագրությանն ու տարածմանը: Ընկերությունն իր միջոցներով ստանում էր 1860-ական թվականներին լույս տեսնող հայկական և ռուսական հասարակական-քաղաքական և գիտահանրամատչելի բազմաթիվ պարբերականներ, այդ թվում նաև Վիշնոգրադսկու «Педагогический вестник», Չումակովի «Журнал для воспитания» և այլ մանկավարժական ամսագրերը: Ընկերության անդամները կապ էին

«Մարդասիրական» (1853 թ.) և «Բարեգործական» (1860), էջմիածնում՝ «Ընթերցասիրաց» (1860 թ.), Երևանում՝ «Ընթերցասիրաց» (1862 թ.) ընկերությունները (Երկանյան Վ., Հայկական դպրոցը 1800 –1870 թթ., «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Ե., 1970, N 10, էջ 42: Տե՛ս նաև Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին (XVII-րդ դարի երկրորդ կես -1918 թ.), ԳԱԱ, Եր., 2010, էջ 394-398):

¹Նույն տեղում:

² «Կռունկ հայոց աշխարհի», Թիֆլիս, 1860, N 2, էջ 149:

³ Նույն տեղում, էջ 148:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Լեո, Երեսնամեակ հայոց բարեգործական ընկերութեան Կովկասում (1881-1911), Թիֆլիս, 1911, էջ 18: Տե՛ս նաև Հարությունյան Մ., Մշակութային կյանքը Լենային Ղարաբաղում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին (Արցախում), Ստեփանակերտ, 2010, էջ 20:

⁶ Լեո, Երեսնամեակ հայոց բարեգործական ընկերութեան Կովկասում (1881-1911), էջ 17:

⁷ Նույն տեղում, էջ 11:

⁸ Գասպարյան Ռ., Շուշի, Ե., 1993, էջ 121:

պաշտպանում արևմտահայ, արևելահայ ընկերության անդամների հետ, համատեղ մշակում իրենց հետագա ծրագրերը:

«Դպրոցասեր հայուհյաց ընկերությունը»¹ (նաև՝ հայ տիկնաց միաբանություն²) հիմնադրվել է 1864 թ., Շուշիում՝ լուսավորական գաղափարներով տոգորված առաջադեմ գործիչների՝ Պ. Շանշյանի³ (նաև Արցախի Եղիշյան ազգային հոգևոր դպրոցի տեսուչ), Պ. Պոռոջյանի, Հ. Հախումյանի, Մ. Հախումյանի, Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի (Ժամանակի Արցախի հոգևոր առաջնորդ) և ուրիշների նախաձեռնությամբ: Լեոն նշում է, որ ընկերությանը անդամագրվել էին 40-ից ավելի կանայք⁴: Կարևոր նշանակություն տալով աղջիկների կրթության և դաստիարակության հարցերին, նրանք ակտիվ մասնակցություն ունեցան իգական դպրոցներ հիմնելու գործին: Այսպես, նրանց անմիջական օժանդակությամբ 1864 թ. ապրիլի 7-ին Շուշիում բացվեց առաջին իգական դպրոցը, որն անվանվեց «Ղարաբաղի Տիրամայր Սուրբ Մարիամյան օրիորդաց ուսումնարան»⁵: Դպրոցի հիմնական նպատակն էր պատրաստել «լուսավորյալ մայրեր»⁶: Այս խնդրում բարձր է գնահատվում հաստկապես ամուսինների՝ Համբարձում Հախումյանի և Մարիամ Հախումյանի դերը: Մարիամ Հախումյանը՝ այս հարցի հետ կապված Շուշիի հայ կանանց անունից խնդրանքով դիմեց (1864 թ. փետրվարի 27-ին) Սրբազան առաջնորդ Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսին. «Սրբազան Հայր գիտելով Ձեր սերը դեպի ազգային լուսաւորութիւնն եւ հաստատ լինելով, որ ամէն մի ազգային գործն, առաւել եւս ազգային լուսաւորութեան, ցանկալի է Ձեր Սրբազնութեան ազգասեր սրտին, եւ Շուշուայ քաղաքի տիկնանց կողմանէ՝ դիմում եմ Ձեր Սրբազանութեանը և խնդրում եմ խոնարհաբար տալ մեզ հրաման բանալ Օրիորդաց համար Սուրբ Մարիամու անունով ուսումնարան... »⁶: Ստեփաննոս արք. ընդառաջելով կանանց խնդրանքին՝ առաջարկեց Պ. Շանշյանցի թեկնածությունը՝ որպես դպրոցի տեսուչ: Մելքիսեդեկ Եպիս. Սուրաստեանը հանգամանորեն նկարագրելով այդ կանաց գործունեությունը՝ նշում է, որ 40 ականավ կանացից յուրաքանչյուրը որդեգրում է մեկ աղջիկ՝ հագուստի, ուսման և մնացած անհրաժեշտ ծախսերը հոգալու համար: Թեմակալ առաջնորդ Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսը ևս երկու աղջիկ է՝ Անուշ Ռաֆայելյան, Մինա Ալեքսանյաց, որդեգրում⁷: Իսկ ամուսիններ՝ Համբարձում Հախումյանն ու Մարիամ Հախումյանը իրենց ընդարձակ տունն (տան 5 սենյակի մասին է խոսքը վերաբերվում)՝ իբրև վարժարան դնում են տեսչի և օրիորդների տրամադրության տակ⁸: Լեոն նշում է, որ Մարիամ Հախումյանը (Մելիք-Շահնազարյանց տան գավակ) իր տանը դաստիարակել էր 7 աղքատ աղջիկների⁹: Ի դեպ նշենք, որ մեր ազգային գրողներից և ականավոր մանկավարժներից շատ շատերը (Ղ. Աղայան, Վ. Փափազյան, Լեո, Ս. Մանդիկյան, Մ. Աբեղյան և ուրիշներ) տարբեր ժամանակներում դասավանդել են Շուշիի օրիորդաց դպրոցում, որը գործում էր երբեմն ընդհատումներով, երբեմն մեծ դժվարություններ հաղթահարելով Շուշիում:

Զանազան բարեգործական աշխատանքների են մասնակցել ընկերության անդամներից՝ Մարգարիտ Մելիք Շահնազարեանցը, Թագուհի Դոլուխանյանցը, Սոֆիա Լոսիկյանցը, Խանում Աղամալյանցը, Զառի Նազարյանցը, Հռիփսիմե Օհանյանցը, Աննա Զուրաբյանցը, Եղիսաբեթ Հասան Զալալյանցը, Մանուշակ Խանդամիրյանցը և ուրիշներ¹⁰: Նրանց անմիջական մասնակցությամբ նյութական օժանդակություն էին ցույց տրվել գավառների դպրոցներին, չքավոր աշակերտությանը, նպաստել դասագրքերի տպագրությանն ու տարածմանը, անց էին կացվել դասապոսություններ և այլ միջոցառումներ:

Ընկերության ջանքերով 70-ական թվականների սկզբներին Դիզակում, Վարանդայում ևս

¹ Տե՛ս Ավանեսյան Ա., Հարությունյան Գ., Արցախի կրթական համակարգը, հ. III, Ստեփանակերտ, 2014, էջ 340:

² Լեո, Պատմություն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական հոգևոր դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիս, 1914, էջ 293:

³ Հայ մշակույթի օրրանը, Ե., 1971, էջ 262-264:

⁴ Լեո, Պատմություն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական հոգևոր դպրոցի (1838-1913), էջ 292:

⁵ Պոռոջյան Պ., Ղարաբաղու տիրամայր Սուրբ Մարիամու օրիորդաց ուսումնարանի բացուիլը, Շուշի, 1864, էջ 22: Տե՛ս նաև Հարությունյան Գ., Արցախահայ դպրոցը 5-19-րդ դարերում, Ստեփանակերտ, 2000, էջ 40:

⁶ Պոռոջյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 12:

⁷ Նույն տեղում, էջ 46:

⁸ Մուրատեան Մ. Եպիս., Պետրոս Շանշեանց, Թիֆլիս, 1898, էջ 73:

⁹ Լեո, Պատմություն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական հոգևոր դպրոցի (1838-1913), էջ 291:

¹⁰ Պոռոջյան, Պ., նշվ. աշխ., էջ 46-47:

բացվեցին օրիորդաց դպրոցներ¹:

«Շուշիի մշակութային միություն» ընկերությունը հիմնադրվել է 1869 (նաև՝ 1868 թ.)՝ գեղանկարչուհի Մարգարիտ Ալեքսանյանի (1838-1902) նախաձեռնությամբ²: Այս ընկերության մշակութային գործունեությունը հիմնականում ծավալվում է արվեստի բնագավառում: Մարգարիտի նախասիրություններից առաջինն եղել է ձեռագործությունը: Հրապարակվելով Տաթևի հռչակավոր վանքի եկեղեցական հին զգեստներով (հատկապես՝ Գրիգոր Տաթևացու զգեստի հետ պահվող ուրարին³)՝ նա ևս սկսում եմ զբաղվել ասեղնագործությամբ: Ազգանվեր գեղանկարչուհին միության անդամների նախաձեռնությամբ հավաքում է բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ, Ավետարան, թեմական դպրոցին կից ստեղծում է նկարչական արհեստանոց, որի սաները (Ստ. Աղաջանյան, Միքայել Արուստյան և ուրիշներ) հետագայում դարձան արվեստի վաստակավոր գործիչներ: Հավելենք, որ հայկական ձեռագրական մշակություն իր առանձնահատուկ տեղն ունի Մարգարիտ Ալեքսանյանի կողմից գրված «Ավետարան»-ը, որը 1886 թ. նվիրել է Սբ. Էջմիածնի թանգարանին⁴: Ուշագրավ է հատկապես նրա պատրաստած «Հայկական գեղանկարչություն» (նաև՝ Գեղագիր ալբոմ) ալբոմը, որը հրատարակվեց ընկերության անդամների ջանքերով: Այս մասին «Տարագ» պարբերականը գրում է. «Այդ սքանչելի գործը պարծանք է ոչ միայն աշխատասիրողին, այլ տասնիններորդ դարու հայ կանանց եւ մեծ ապացոյց նրանց տոկունութեան եւ եռանդի: ...Մենք աւելի թանգ ենք համարում այդ գեղագրութիւնը, մանաւանդ որ աշխատասիրողը բոլորովին ենթակայ չէ եղել օտար ազդեցութեան, այլ բուն հայկական օրնամենտներ, ծաղկանկարներ է միայն ունեցել իր ձեռքի տակ և նրանցով օգտւելով այդ գեղեցիկ ալբոմը գծագրելը»⁵:

Ս. Ալեքսանյանի հիմնած ընկերությունը որոշակի նյութական միջոցներ է հատկացնում ոչ միայն դպրոցներին, այլև գեղարվեստական և այլ տիպի գրականության հրատարակմանը:

Հաջորդը հիշատակենք «Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության» մասնաճյուղի մասին: Ըստ լրագրող, գրող, հասարակական գործիչ Համբարձում Առաքելյանի (1855-1918)՝ այն հիմնադրվել է նրա և հայրենասեր ուրիշ գործիչների նախաձեռնությամբ՝ 1880 թ.: Այս մասին Հ. Առաքելյանը «Ղարաբաղի Հայոց հոգևոր թեմական դպրանոցի 75-ամեակը» գրքի իր «Իմ հիշողությունները» գլխում⁶ նշում է. «...1880 թ. դեկտեմբերին հիմնեցի Շուշում Կովկասի Հայոց բարեգործական Ընկերութեան անդրանիկ ճիւղը, որը նոր էր բացել իր գործունեութիւնը Թիֆլիսում»⁷: Չնայած Հ. Առաքելյանի հիշատակությանը, մենք գտնում ենք, որ բարեգործական ընկերության առաջին մասնաճյուղը Շուշիում պետք է հիմնադրված լիներ 1881թ., քանի որ, Հայոց բարեգործական առաջին ընկերությունը Կովկասում ստեղծվել է 1881 թ.՝ Թիֆլիսում՝ Բագրատ Նավասարդյանի և նրա համախոհների ջանքերով⁸:

«Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության» մասնաճյուղի վարչության նախագահը, միաժամանակ նաև գանձապահն ու քարտուղարը Լեոն էր (կարճ ժամանակով մնաց այդ պատճառով, ապա՝ նախագահ դարձավ գնդապետ Իվան Քալանթարյանը, փոխնախագահ՝ Բժ. Մարգար Առստամյանը): Այս մասին նա գրում է. «1881 թուի դեկտեմբերի 23-ի գրութեամբ Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Անդրեաս արքեպիսկոպոսը հաղորդում է Խորհրդին թե՛ թեմական դպրոցի տեսուչ Հ. Առաքելյանը, գտնելով 26 անդամներ, ընդհանուր ժողովի է հրաւիր նրանց և դեկտեմբերի 22-ին այդ ժողովը բաղկացած 19 անդամներից, ընտրել է իրան...»⁹: Ընկերության հիմնական գործունեությունը սկսվում է 1882 թ. աշնանից (գործեց մինչև 1899 թ.), որի անդամների թիվը տարեց-տարի մեծանում էր (1887 թ. 47 հոգի էր, 1889 թ. 160): Անդամներից հայտնի էին Դավիթ

¹ Ավանեսյան Ա., Հարությունյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 342:

² Նույն տեղում, էջ 339:

³ Ուրարը դա՝ նեղ ու երկայն, մոտ 3 մ երկարությամբ և 10-12 սմ լայնությամբ գունավոր և ծաղկավոր երիզ է, որն ուրարակիրն ու [սարկավազը](#) կրում են իրենց ձախ ուսի վրա:

⁴ «Տարագ», Թիֆլիս, 1891, N 22, էջ 323:

⁵ Նույն տեղում, էջ 329:

⁶ Տե՛ս Առաքելյան Հ., Ղարաբաղի Հայոց հոգևոր թեմական դպրանոցի 75-ամեակը, Շուշի, 1913, էջ 46:

⁷ Նույն տեղում, էջ 58-59:

⁸ Մանրամասն տե՛ս Հ. Շատիրյան, Թիֆլիսի հայ բարեգործական հաստատությունների պատմությունից (19-րդ դարի վերջ-20-րդ դարի սկիզբ), Ե., 2007, էջ 11: Տե՛ս նաև Լեո, Երեսնամեակ հայոց բարեգործական ընկերութեան Կովկասում (1881-1911), էջ 29:

⁹ Լեո, Երեսնամեակ հայոց բարեգործական ընկերութեան Կովկասում (1881-1911), էջ 142:

Ադամյանը, Ջավադ Իշխանյանը, Սահակ Թադեոսյանը, Համբարձում Առաքելյանը¹:

Բարձր է գնահատվում ընկերության անդամների մանկավարժական և գրադարանային կազմակերպչական գործունեությունը: Նրանց նյութական միջոցների օժանդակությամբ 1881 թ. Շուշիի Միրզաջան Մահտեսի-Հակոբյանի տպարանում լույս տեսավ Նիկողայոս Տեր-Ավետիքյանի «Քնար խոսնակ» գրական ժողովածուն: Ինքնատիպ այդ հրատարակության մեջ զետեղվում են ինքնուրույն և թարգմանական գործեր՝ ռուս և եվրոպական դասականներից (Պուշկինից, Լերմոնտովից, Գյոթեից, Շիլլերից, Բայրոնից և ուրիշ հեղինակներից): Սա պատահական երևույթ չէր. ժողովածուի հեղինակը, նրա խմբագրական մարմնի անդամները (Հ. Առաքելյան, Ալ. Քալանթար, Մ. Առուստամյան), լինելով կրթված ու զարգացած անձնավորություններ, գործերը ընտրելիս առաջին հերթին հաշվի են առնում դրանց գաղափարական բովանդակությունը:

Ընկերության անդամներից Համբարձում Առաքելյանի և Միմոն Հախումյանի նախաձեռնությամբ 1882 թ. հրատարակվեց «Գործ» ամսագրի առաջին համարը²: Միմոն Հախումյանը 1880-1882 թթ. դասավանդել է Շուշիի թեմական և օրիորդաց դպրոցներում, իսկ 1885 թ. դասավանդել է Թիֆլիսի մասնավոր գիմնազիաներում, նաև անց է կացրել մասնավոր դասընթացներ՝ հայերեն և ֆրանսերեն լեզուներով: Աշխատակցել է «Մշակ», «Տարագ», «Արձագանք», «Մուրճ» պարբերականներին³:

Համբարձում Առաքելյանը (1887 թ. վարչության նախագահ) բազմաբովանդակ դասախոսություններով հանդես է եկել Արցախի տարբեր գյուղերում: Նրա ակտիվ մանկավարժական գործունեությունը ընդգծվեց հատկապես՝ Շուշիի Թեմական դպրոցի տեսուչության տարիներին՝ 1881-1882 թթ.⁴: Լեոն մեծ հպարտությամբ նշում է այդ տարիներին Թեմական դպրոցում գնահատելի մանկավարժական գործունեություն ծավալած գիտության տարբեր բնագավառների ներկայացուցիչների մասին՝ Ղազարոս Աղայան, Ալեքսանդր Հովհաննիսյան, Հակոբ Խոջամիրյան, Նիկողայոս Տեր-Ավետիքյան, Իշխան-Իշխանյան, Ոսկի Թավրիզյան, Միմոն քահ. Տեր-Իսրայելյան և ուրիշներ⁵:

Շուշիի մասնաճյուղի տնօրինած միջոցները ծախսվում էին դպրոցների բարեկարգման ու գրադարան-ընթերցարան հիմնադրելու նպատակներին, ինչպես նաև չքավոր աշակերտներին օգնելուն: Որոշվեց դպրոցի համար նյութական միջոցներ հանգանակել, որը բավական արդյունավետ եղավ⁶:

Լուրջ ձեռքբերումներից է գրադարան-ընթերցարանի բացման խնդրի լուծումը: 1886 թ. վարչության անդամները խնդրանքով դիմում են Գանձակի նահանգապետին, որն էլ ընդառաջում է նրանց: Նրանց ջանքերով 1889 թ. մարտին բացվում է գրադարան-ընթերցարանը, որն աստիճանաբար սկսում է հարստանալ գրքերով: Ի օգուտ գրադարանի անց էին կացվում ներկայացումներ, փոխանցվում էին նվերներ: Նույն թվականի հունվարի 1-ին գրադարանն ուներ մոտավորապես 4917 անուն գիրք՝ 6793 ռուբլու արժողությամբ⁷: Գրադարանը ստանում էր նաև պարբերական հրատարակություններ՝ «Մշակ», «Արարատ», «Նոր դար», «Մուրճ», "Кавказ", "Русская мысль", "Кавказский календарь" և այլն: Արդեն, 1890 թ. ընկերության անդամների թիվը հասավ շուրջ 212-ի: Ուշագրավ էր, որ 1893 թ. Շուշիի մի խումբ երիտասարդներ իրենց ժողոված գումարների մի մասը հանձնում են վարչությանը՝ գրքեր, ամսագրեր, պարբերականներ հրատարակելու համար:

«Կովկասի հայոց բարեգործական» ընկերությունը ծավալեց նաև մարդասիրական գործունեություն. օգնություն ցույց տվեց ժողովրդին նաև աղետների ժամանակ: Այսպես օրինակ, 1892 թ. խոլերայի ժամանակ, ընկերությունը 400 ռուբլու նպաստ, 275 ռուբլու արժողությամբ նվերներ, համապատասխան դեղամիջոցներ, բաժանեց Շուշու և Զանգեզուրի գավառների բնակչությանը: Մեծ նյութական օգնություն ցուցաբերվեց նաև Շուշի գաղթածներին (գաղթել են Թուրքիայից)⁸:

19-րդ դարի 90-ական թթ. կեսին հիմնադրվեց «Թատերական ընկերությունը»՝ մի խումբ

¹ Նույն տեղում, էջ 143:

² Առաքելյան Հ., Ղարաբաղի Հայոց հոգեւոր թեմական դպրանոցի 75-ամեակը, էջ 59: Տե՛ս նաև Տեր-Աստվածատրյան Հ., Միմոն Հախումյանի ինքնակենսագրությունը, «Լուսա», Թիֆլիս, 1905, N 4, էջ 76:

³ Տեր-Աստվածատրյան Հ., Միմոն Հախումյանի ինքնակենսագրությունը, «Լուսա», Թիֆլիս, 1905, N 4, էջ 75:

⁴ Առաքելյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 21:

⁵ Լեո, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական հոգեւոր դպրոցի (1838-1913), էջ 413:

⁶ Տե՛ս Հարությունյան Մ., Արցախի մշակույթի ակնավոր գործիչների լուսավորական գործունեությունը (1850-1920), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Ե., 2005, N 3, էջ 163:

⁷ Լեո, Երեսնամեակ հայոց բարեգործական ընկերութեան Կովկասում (1881-1911), էջ 146-147:

⁸ Նույն տեղում, էջ 148:

երիտասարդների կողմից, որի գործունեության մասին «Մշակ»-ը պարբերականը 1897 թ. գրում է. «Միրողների խումբը, Հայոց բարեգործական ընկերութեան տեղական ճիւղի օգտին, փետրվարի 1-ին, Խանդավիրեանցի թատրոնական դահլիճում, ներկայացրեց են ժողով Օնեի «Դարբնապետ» կատակերգությունը: Ահա երրորդ տարին է, ինչ Բարեգործական ընկերութեան ժողովը նախահաշի մեջ մտցնում է մուտքը՝ արվելիք ներկայացումից... Այս տարի, ուրախալի է ասել, գլուխ եկաւ ներկայացումը, որին մասնակցեցին մօտ քսան սիրողներ»¹: Գովերգվում էր հատկապես տիկին Ն. Յարամիշյանի, պր.ն Տերտեյանի դերակատարությամբ ներկայացումները: Հավելվում է, որ հավաքած գումարը կազմել էր 300 ռուբլուց ավելի ²:

19-րդ դարի 90-ական թթ. վերջերին Շուշիում և գավառներում գործում էին նաև **«Մարդասիրական, «Հայուհյաց բարեգործական»** ընկերություններ: Այդ ուղղությամբ անուրանալի ծառայություններ մատուցեցին մշակույթի անվանի գործիչներ՝ Մոֆյա Առաքելյանը, Գրիգոր Տեր-Ղազարյանը, Հովհաննես Տեր-Գրիգորյանը, Տիգրան Նազարյանը և ուրիշներ: Նրանք իրենց գործունեությունը ծավալեցին Արցախի գավառներում:

Արցախում մշակութային լայն գործունեություն է ծավալել նաև **«Թանգարանային և հնագիտական» ընկերությունը** (1896թ.), որի հիմնադրման գործում մեծ դեր են խաղացել Շուշիի Թեմական և Ռեալական դպրոցների ուսուցիչներ՝ Էյզեն Ռեուպերը (գերմաներենի ուսուցիչ³), Ս. Գուլիքեխյանը (պատմության), Ս. Աթաբեկյանը (աշխարհագրության) Յ. Ճաղարբեկյանը (բանասիրության) և ուրիշներ: Նրանք իրենց սաների հետ միասին հնագիտական ուսումնասիրություններ են կատարում Արցախի գավառներում, հայտնաբերում զգալի թվով շինությունների մնացորդներ, անոթներ, դրամներ, գեղքեր, զարդարանքներ, մատանիներ, սափորներ, եկեղեցական մատյաններ, գորգեր, գեղեցիկ մանվածքներ, զանազան գործիքներ ու այդ ամենը ցուցադրում թեմական դպրոցին կից թանգարանում: Ցուցադրվում են նաև թեմական դպրոցի, ռեալական ուսումնարանի աշակերտների ուժերով հայտնաբերված խաչքարերը, արձանագրությունները, Արցախի բնակչության զբաղմունքի, ծիսակատարությունների, ժողովրդական այլ սովորությունների, ազգագրության, պատմության վերաբերյալ գտած հնությունները, ձեռագիր մատյանները, Շուշիում հրատարակված պարբերականների համարները և այլ իրեր:

Յարիզմի ազգահալած քաղաքականության պայմաններում, երբ (1896-1905թթ.) փակվեցին հայկական դպրոցները, արևելահայ իրականությունում, ինչպես նաև Արցախում այդ ընկերությունների մշակութային գործունեությունն արգելվեց և նրանք սահմանփակվեցին միայն աղքատախնամ գործերով: 1896 թ. իշխան Գրիգորի Գուլիցիներ (1838-1907), դառնալով Կովկասյան քաղաքացիական մասի կառավարչապետ, սկսեց եռանդուն հակահայկական քաղաքականություն ծավալել: Նրա առանձնահատուկ մտահոգության առարկան էին հայկական բարեգործական ընկերությունները, որոնց նա համարում էր ազգային-հեղափոխական շարժմանն օժանդակող մարմիններ, ոչ պակաս վտանգավոր, քան դպրոցները: Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությանն արգելվում է բացել տեղական նոր բաժանմունքներ: 1896 թվականից տեղական իշխանությունների կողմից դպրոցների փակման հետ միասին սահմանափակվում է Շուշիում գործող բազմապիսի բարեգործական ընկերությունների գործունեությունը:

XX դ. սկզբին ցարիզմը վերանայեց հայերի նկատմամբ երկու տասնամյակից ավելի վարող իր քաղաքականությունը, թույլատրեց վերաբացել կրթական օջախները, և վերականգնել հասարակական ընկրությունների կրթանպաստ գործունեությունը:

Այսպիսով, բարձր գնահատելով և արժևորելով XIX դ. երկրորդ եկսին Շուշիում հիմնադրված բարեգործական բոլոր ընկերությունների մշակութային գործունեությունը՝ հանգեցինք այն եզրակացության, որ նրանք ունեին մեկ ընդհանուր նպատակ՝ զարկ տալ հայոց հինավուրց Շուշի քաղաքի մշակութային կյանքին, ընդլայնել դպրոցական ցանցը՝ Արցախի թեմում:

¹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1897, N 15, էջ 2-3:

² Նույն տեղում:

³ Բաբայեան Լ., Խոջալուի գերեզմանները, <<Ազգագրական հանդես>>, 1896, գիրք Ա, էջ 37: